

Вольга Палукошка

ПСІХАЛІНГВІСТЫЧНЫ АСПЕКТ БЕЛАРУСКІХ СЯМЕЙНА-БЫТАВЫХ ПЕСЕНЬ

Беларускія народныя лірычныя песні ўяўляюць сабой надзвычай змястоўны раздзел у славянскай пазаабрадавай лірыцы і ў беларускай вуснамоўнай паэзіі ў цэлым. У прыватнасці, сямейна-бытавыя песні змяшчаюць багата звестак для характарыстыкі беларускай ментальнасці, звычайнага права, унутрысямейных адносін. Але, на жаль, сямейна-бытавая паэзія мала даследавана. Нераспрацаваным з'яўляецца і пытанне яе класіфікацыі. У фундаментальнай працы Я. Карскага «Беларусы» аўтарам была зроблена спроба сістэматызаваць матэрыял усёй пазаабрадавай лірыкі, а своеасаблівае класіфікацыя сямейна-бытавых песень паводле іх тэматыкі прапанавана І. К. Цішчанкам у кнізе «Сямейна-бытавыя песні» са зводу «Беларуская народная творчасць».

Апошнім часам у літаратуразнаўчых працах атрымала папулярнасць псіхалінгвістыка – навука «пра вытворчасць і ўспрыманне маўлення» [1, 9]. «У культурных артэфактах як бы запісана інфармацыя пра той кантэкст, у якім яны былі створаны» [7, 52–53]. Е. Р. Ярская-Смірнова пазначае, што адной з найбольш галоўных пераваг у вывучэнні культурных артэфактаў з'яўляецца іх так званая натуралістычнасць: яны не былі створаны мэтанакіравана ў якасці аб'ектаў навуковага даследавання, а таму такі тэкст з'яўляецца адлюстраваннем рэчаіснасці. Прыкладна такой думкі трымаецца і В. П. Бялянін, сцвярджаючы, што тэкст – гэта не толькі «адзінка мовы, а гэта і феномен рэальнасці, і спосаб адлюстравання рэчаіснасці, пабудаванай з дапамогай элементаў сістэмы мовы. Разам з тым тэкст уяўляе сабою: асноўную адзінку камунікацыі, спосаб захоўвання і перадачы

інфармацыі, форму існавання культуры, прадукт гістарычнай эпохі, адлюстраванне псіхічнага жыцця індывіда і г. д.», а «вугал бачання, вызначаючыся светаўспрыманнем аўтара, стварае ідэйную накіраванасць тэксту» [2, 6]. Адсюль вынікае, што словы, якія служаць для абазначэння элементаў сітуацыі, суадносяць змест тэксту з пазатэкставай рэальнасцю.

Багаты матэрыял сямейна-бытавых песень дазваляе нам разглядаць іх з розных бакоў, выкарыстоўваючы розныя падыходы, у тым ліку і псіхалінгвістычны.

Традыцыйна лічыцца, што «змест дарэвалюцыйнай бытавой песні, яе вобразы вызначаны сацыяльнымі ўмовамі, у якіх жылі шырокія працоўныя масы, дакладней – існуючым грамадскім ладам і патрыярхальным сямейным укладам» [6, 12]. Такім чынам, канфлікт у сямейна-бытавых песнях разглядаецца толькі як сацыяльна-эканамічная з’ява і ігнаруецца як з’ява псіхалагічная.

Разгляд сямейна-бытавых песень у псіхалінгвістычным аспекце дае магчымасць выявіць іх эмацыянальна-сэнсавую тыпалогію. Пры гэтым мы будзем абапірацца на прапанаваную В. П. Бяляніным псіхалінгвістычную тыпалогію мастацкіх тэкстаў паводле эмацыянальна-сэнсавай дамінанты, пад якой даследчык разумее сістэму «кагнітыўных і эматыўных эталонаў, што характэрныя для пэўнага тыпу асобы і служаць псіхічнай асновай метафарызацыі і вербалізацыі карціны свету ў тэксце» [1, 62]. Даследчык вылучае некалькі псіхалагічных акцэнтualізацый характару асобы: паранаічную, дэпрэсіўную, істэроідную і эпілептоідную. Улічваючы ўсё гэта, В. П. Бялянін прапаноўвае наступныя тыпы тэкстаў: вясёлыя, маркотныя, прыгожыя, светлыя і цёмныя.

Паспрабуем сцісла ахарактарызаваць некаторыя з іх. В. П. Бялянін адзначае, што «героямі «цёмных» тэкстаў, як правіла, з’яўляюцца людзі так званых небяспечных прафесій», дзеянне ў такіх тэкстах адбываецца «ў цяжкіх прыродных умовах» [1, 127]. Для героя «маркотнага» тэксту ўсё мінула. «Але ў мінулым зроблена шмат памылак і таму сёння – пакуты і адчуванне віны за мінулае» [1, 126]. Змест «светлых» тэкстаў можа быць зведзены да дзвюх наступных ідэй. Першая: «Усё жывое унікальнае, непаўторнае і самакаштоўнае». Другая: «Я ведаю праўду і нясу сваё разуменне жыцця іншым людзям» [1, 71]. Для «прыгожых» тэкстаў характэрна «апісанне вялікай колькасці нерэальных і / ці трагічных сітуацый, што адбываюцца з героямі» [1, 66].

Высвятляецца, што пераважную большасць сямейна-бытавых песень складаюць так званыя «прыгожыя» тэксты, якія, паводле В. П. Бяляніна, «апісваюць перажыванні і пакуты жанчыны, што трапіла ў незвычайныя

абставіны» [1, 163]. Для гераіні сямейна-бытавых песень такімі абставінамі з'яўляецца жыццё ў чужым доме і чужой сям'і. Праўда, на падставе гэтага можна сказаць, што сямейна-бытавую лірыку складаюць толькі «прыгожыя» тэксты. Такое сцвярджэнне мае сэнс, але нельга забывацца на эмацыйна-сэнсавую дамінанту кожнага твора. Для В. П. Бяляніна «асновай эмацыйна-сэнсавай дамінанты «прыгожага» тэкста з'яўляецца дэманстрацыўнасць, што базіруецца на такім псіхалаталагічным адхіленні асобы, як істэрыя» [1, 164].

Істэрычная форма паводзін характарызуецца тэатральнасцю, такія людзі імкнуцца паказаць сябе з найлепшага боку, часта прыпісваючы сабе якасці, якімі не валодаюць; прыдумваюць эфектныя здарэнні, дзе адыгрываюць галоўную, часта нават гераічную ролю. Мысленне істэроідных жанчын сітуацыйнае, г. зн. звязанае з падзеямі, якія толькі што адбыліся; «яны лёгка паддаюцца ўгаворванню, некрытычна прымаюць пазіцыю аўтарытэтнага для іх суб'ядніка» [1, 165]. На нашу думку, менавіта такія жанчыны больш за ўсіх падуладныя ўсялякім забабонам і стэрэатыпам. Яны імкнуцца рабіць усё так, каб не быць асуджанымі грамадствам, выходзяць замуж за нялюбага, церпяць прыніжэнні:

*Ой, каб я гэта знала,
Ды што замужам ліха,
Ой, часала б я русы валасы
У матулечкі ціха.*

*А замуж не йшоўшы –
Ды людская памоўка.
За ліхім мужам, за нядбайнічкам –
Ды бедная галоўка [4, 132].*

Ці:

*Ой, угаварылі мяне людзі:
Пойдзеш замуж – добра табе будзе.
Я чужую волечку учыніла:
Пайшла замуж – галоўку ўтапіла [4, 133].*

Учынкі і жыццёвы выбар такіх жанчын цалкам залежаць ад грамадскай думкі.

Звяртаючы ўвагу на асаблівасці жыццёвага шляху такіх людзей, В. П. Бялянін адзначае, што «істэроідная асоба апісвае сваё жыццё як поўнае прыніжэнняў, здрад партнёраў у шлюбе, крыўд з боку суседзяў, прыцясненняў і няўдач. Яна двухпланавая, з аднаго боку: «Я хачу быць у

цэнтры ўвагі»; з другога боку: «Мяне зневажаюць» [1, 167]. Нешта падобнае апісвае Эрык Берн у сваёй працы «Гульні, у якія гуляюць людзі. Людзі, якія гуляюць у гульні». Сярод пажыццёвых гульняў псіхааналітык вылучае гульні пад назвай «Пакалаціце мяне»: «Удзельнікі гэтай гульні паводзяць сябе так, быццам на іх вісіць таблічка «Калі ласка, не трэба мяне біць». Амаль заўсёды спакуса занадта моцная і пераадолець яе цяжка» [3, 73].

Сярод псіхалінгвістычных асаблівасцей «прыгожых» тэкстаў В. П. Бялянін вылучае наступныя: сацыяльнае становішча, знешнасць, эмацыйнасць, цела чалавека, пакуты, жывёлы, прастора, час і інш. Разгледзім некаторыя з іх.

Сацыяльнае становішча. У адносінах да мастацкай літратуры і кіно В. П. Бялянін адзначае, што «важным складнікам светаразумення гераіні з'яўляецца яе саслоўная прыналежнасць. Звычайна яна належыць класу «униженных и оскорбленных» [1, 169]. Іерархія класаў у сямейна-бытавых песнях амаль не назіраецца. Але нават песні тыпу:

*Я й хацела, я й жадала
За пісара-пана,
Ды аддаў мяне татулька
За мужыка п'яна [4, 51], –*

сюды аднесці нельга: колькасна яны нязначныя і семантычна таксама не падыходзяць. Разам з тым часам сустракаюцца згадкі пра заможнасць (ці беднасць) бацькоў замужніцы (сястры, брата): «Род багаты, будзе частаваці» [4, 51], «А мой радок // Не вельмі багаты» [4, 54], радзей – жонкі:

*Ажаніўся наш Казмерка
Да ўзяў жонку-багатырку.
А як жа прыдзе дахаты,
То не смееш палаяці,
Бо ты ўбогі, я багата,
Мая праўда, мая хата [4, 274].*

Але ўмоўны падзел на бедных і багатых адбываецца ў межах аднаго класа – класа сялян.

Самай галоўнай і значнай сацыяльнай адзінкай у сямейна-бытавых песнях з'яўляецца сям'я, таму героі падзяляюцца на «сваіх» (маці, бацька, сястра, брат) і «чужых» (звычайна муж, свёкар, свякроў, залоўка, дзевяр):

*Я, молада, журылася,
Што ад роду адбілася*

*Цяжка жыці, цяжка быці,
З чужым родам гаварыці [4, 438].*

Калі свая сям'я, «свой» род у сямейна-бытавых песнях звычайна ідэалізуюцца, то адносіны да нявесткі ў «чужой» сям'і, сям'і мужа, паказваюцца ў найгоршым асвятленні.

Знешнасць для герані «прыгожых» тэкстаў адыгрывае значную ролю. «Ацэнка субяседніка ў такіх людзей [істэроідных] часта адбываецца па знешніх прыкметах (адсутнасць валасоў, малады ці, наадварот, стары, адзенне, нацыянальнасць)» [1, 167]. У сямейна-бытавых песнях муж, дзевер і іншыя «чужыя», як правіла, характарызуюцца паводле іх знешнасці, узросту, суб'ектыўнага ўражання:

*– Луччай буду, мая маці,
Круты горы капаці,
Нежлі таго гіда-брыда
Саколічкам называці [4, 147].*

*Ох, ізвіўся палын і з травой,
Ажсаніўся стары з маладою [4, 134].*

*Як аддаў мяне бацька за такога,
Як аддаў мяне бацька за малога,
За такога за малога недаростачка [4, 140].*

*Сустрадае мяне дома
Дзевер малады [4, 277].*

Самымі частотнымі ў «прыгожых» песнях з'яўляюцца прыметнікі са значэннем узросту «стары» і «малады», якія вельмі пашыраны ў дадзеных тэкстах.

Цела чалавека. У выніку таго, што вялікая ўвага надаецца знешнасці, адпаведная ўвага скіроўваецца і на часткі цела чалавека. «Цяжка назваць такую частку цела, – зазначае В. П. Бялянін, – якая б не згадвалася ў іх» [1, 174]. У сямейна-бытавых «прыгожых» песнях мы часта сустракаем такія назоўнікі, як валасы, «ліцо», галава, сэрца, шыя, плечы, ножкі, бровы, зубы, вочкі, «ручкі-ножкі», «белы ручкі» і інш.:

*Цела ж маё, цела,
Як папера, бела,
Доля ж мая няшчасная!
Вочкі ж мае, вочкі,
Як у сакалочкі,
Доля ж мая няшчасная [4, 31].*

Звернем увагу на тое, што ў пераважнай большасці выпадкаў апісанне сваёй знешнасці зусім не самамэта, а толькі падстава паскардзіца на горкі лёс: высвятляецца, што прыгажосць не можа падараваць жанчыне шчасце.

Пакуты. У большасці сямейна-бытавых песень паказваецца нялёгкая доля замужніцы. Геранія песень распавядае пра прыніжэнні, здзекі, што даводзіцца цяпець у сям'і мужа. Жанчына скардзіца не толькі на тое, што яе да паўсмерці збівае муж (часам і свёкар), што на яе злуюць, але нават на тое, што пасылаюць па вадзі (традыцыйна жаночую справу), праўда, падчас вячэры.

Да пакут можна аднесці і знявагу, якая знаходзіць сваё моўнае выражэнне праз прыніжальныя характарыстыкі. Мы не будзем пералічваць усе эпітэты, якімі надзяляюць замужніцу муж, свёкар, свякроў, назавем толькі самыя частотныя. Яна настолькі ўспрымаецца чужаніцай, што звычайны зварот да жанчыны – **шэ́льма**:

*Не да рэчкі, не да возера:
Ступай, шэ́льма, да калодзея [4, 97].*

Нявестку называюць *нябогай* у тым сэнсе, што ад яе мала карысці:

*– Устань, нявестка, устань, нябога,
Бо ўжо суседзі таўкуць, мелюць,
А ў нас, нябога, не чуць нікога [4, 98].*

У дадзеным тэксце і падобных да яго назоўнік *нябога* ўжываецца з адмоўнай стылістычнай афарбоўкай, якая не адзначаецца ў слоўніку: «Нябога – 1. Дачка брата або сястры; пляменніца. 2. Разм. Ласкавы або спачувальны зварот да малодшай па гадах. 3. Разм. Той (тая), хто выклікае спагаду і жаль; бядак, сірата» [5, 422].

Параўнанне з першай жонкай заўсёды не на карысць другой. Муж не саромеецца, называючы яе *негадзяйкай*:

*– Як у мае першай жонкі белы лаўкі,
А ты ў мяне, негадзяйка, шчэ і караўка [4, 166].*

Звычайна ў сямейна-бытавых песнях ацэньваецца не знешнасць ці чалавечыя якасці замужніцы, а яе здольнасць працаваць, што палягчае становішча сямейнікаў.

Жывёлы. В. П. Бялянін адзначае: «Акрамя таго, што ў «прыгожых» тэкстах прысутнічае многа жывёл, звычайным для маўленчых паводзін яе персанажаў з'яўляецца параўнанне людзей з жывёламі» [1, 177]. З аднаго

боку, большасць «прыгожых» сямейна-бытавых песень могуць служыць доказам гэтай думкі: спіс жывёл, што згадваюцца ў іх, вялікі – уласна жывёлы (авечкі, бык (вол), каровы, конь, сабака), птушкі (галубы, гусі, журавель, зяблюля, куры, ластаўка, лебедзі, пава), насякомыя (камары, пчолкі), рыбы (лін) і інш. Трэба адзначыць, што назвы большасці гэтых жывёл прысутнічаюць як кампаненты паралелізму, параўнання ці ў зачыне. Напрыклад:

*Лятала паванька на саду, саду,
Раняла пер'ейка ў зялёну траву.
Не жаль мне паванькі, ні пер'я яе,
А жаль мне мілога ў чужой старане [4, 225].*

Што тычыцца аніمالістычных параўнанняў, то ў негатыўнай функцыі яны суадносяцца выключна з членамі мужавай сям'і:

*Што сабака на цапу,
Так мой свёкар на даму [4, 64].*

Але паралельна ў «прыгожых» сямейна-бытавых песнях у той жа функцыі прысутнічаюць і назвы раслін. Згадваюцца дрэвы (арэх, асіна, бяроза, вішня, вінаград, вольха, дуб, елка, каліна, рабіна, сасна), кветкі (мак, пралеска, рамонкі, ружа), ягадныя расліны (журавіны, парэчка), «культурныя» расліны (жыта, хмель) і інш. Аднак, на нашу думку, зварот да раслін не прычыць тэорыі В. П. Бяляніна, а наадварот, пацвярджае яе. Аўтары «прыгожых» тэкстаў імкнуцца як мага болей іх аздобіць, таму да псіхалінгвістычных асаблівасцей сямейна-бытавых песень мы аднеслі б не толькі жывёлную, а і раслінную лінію паэтыкі. Гэта тым больш апраўдана, што сам даследчык не можа дастаткова ўпэўнена растлумачыць шырокае выкарыстанне назоўнікаў жывёлнай групы ў «прыгожых» тэкстах.

Прастора і час. В. П. Бялянін заўважае, што «важнае месца ў «прыгожым» тэксце займае перагародка, агароджа, пастка, уваход, дзверы, краты, парпет, сцяна, вароты, загон» [1, 179]. Пацвярджэнне знаходзім і ў сямейна-бытавых песнях. дзе вельмі часта сустракаюцца назоўнікі *парогі, вароты, сені, ганак, камора* і падобныя, прычым іх мастацкая функцыя палягае ў тым, каб яшчэ больш падкрэсліць заняволенасць жанчыны:

*То я выйду з хаты
За новы вароты,
За новы кляновы,
Да зямлі прыгнуся,
Да зямлі прыгнуся,
Фартуком утрусся [4, 87].*

Што ж тычыцца часу, то змены ў ім не акцэнтуюцца. Увага надаецца эмоцыям, перажыванням гераіні на працягу пэўнага часу:

*Як на той дарожачцы
Дочка ад маці ехала,
Тры дні слёзна плакала [1, 81].*

Час у «прыгожых» тэкстах – таксама «прамежак паміж рознымі псіхалагічнымі станамі суб'екта» [1, 180]:

*Пабыла я гадок,
Пабыла другі,
На трэці гадок
Затужылася [4, 87].*

Адсюль вынікае, што ў «прыгожых» тэкстах «прысутнічае прастора не працягласці, а прастора эмоцый, і час не знешніх змен, а суб'ектыўных перажыванняў» [1, 180].

Сярод тэкставых сігналаў, выдзеленых В. П. Бяляніным, прысутнічае і такі, як *цяга да падпалу*, а як сімптомы – *агонь, камін*. У некаторых сямейна-бытавых песнях, як ні дзіўна, мы таксама знаходзім адпаведныя згадкі:

*Ой, пушчу я пажар,
Пажар на даліне,
Няхай гараць горы,
Горы і даліны [4, 34].*

Або проста сумнае пытанне:

*– Зялёная бярозанька,
Чом не гарыш, ды ўсё курыш? [4, 151].*

Такім чынам, разгледзеўшы асобныя семантычныя катэгорыі «прыгожых» тэкстаў і супаставіўшы іх з тэкстамі сямейна-бытавой лірыкі, мы прыйшлі да высновы, што большасць сямейна-бытавых песень адносіцца да так званых «прыгожых» тэкстаў. У сувязі з гэтым высветлілася, што эмацыйна-сэнсавай дамінантай такіх тэкстаў з'яўляецца істэроіднасць. Гэта, у сваю чаргу, дае магчымасць сцвярджаць, што большая частка сямейна-бытавых песень не толькі эмацыйная, а і (у значнай ступені) суб'ектыўная, прычым іх суб'ектыўнасць грунтуецца на рэальнасці гендэрных стэрэатыпаў, згодна з якімі жыццё жанчыны ў мужавай сям'і ніколі не бывае добрым, і спадзяванні на жаночае шчасце, спагадлівасць новых родзічаў, узаемапаразуменне з мужам апрыёрна выключаюцца. Па-

радокс заключаецца ў тым, што «прыгожыя» тэксты з'яўляюцца сродкам перадачы непрывабнага зместу, які ўвасабляе тэму гаротнай долі замужняй жанчыны: аб непрыгожым у жыцці лірычная гераіня распавядае прыгожа і эмацыянальна, афарбоўваючы стан прыродных з'яў суладна сваім думкам, меркаванням, разважаннем, марам, перажыванням, надзеям.

ЛІТАРАТУРА

1. *Беянин В. П.* Основы психолингвистической диагностики. М., 2000.
2. *Беянин В. П.* Психолингвистические аспекты художественного текста. М., 1988.
3. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Мн., 2004.
4. Сямейна-бытавыя песні / Склад. І. К. Цішчанка. Мн., 1984.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5-ці т. Т. 3. Мн., 1979.
6. *Цішчанка І. К.* Сямейна-бытавая лірыка // Сямейна-бытавыя песні / Склад. І. К. Цішчанка. Мн., 1984.
7. *Ярская-Смирнова Е. Р.* Одежда для Адама и Евы: Очерки гендерных исследований. М., 2001.